

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article /Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

Osmanlı Toplumunda Avâriz Vakıfları ve İşlevi

Avâriz Foundations and Their Functions in Ottoman Society

Nasi Aslan*

Abstract: One of the most deeply rooted social institutions of Islamic civilization, the waqf (endowment), has over time evolved beyond the provision of merely religious services, becoming a system that addresses the economic and social needs of society. In the Ottoman context, this institutional structure reached its peak with the emergence of avâriz foundations, which institutionalized social solidarity and embraced collective responsibility. These foundations were initially established to assist low-income residents of neighborhoods and villages in paying tekâlif-i örfiyye—extraordinary taxes (known as avâriz akçesi) collected especially during times of war. However, over time, these foundations expanded their role beyond tax assistance and became versatile mechanisms of social protection, offering aid during natural disasters such as fires, floods, and earthquakes, as well as during extraordinary social crises. A significant portion of the avâriz foundations were structured as cash endowments. In order to preserve and increase their capital, they provided credit under strict conditions, including the requirements of guarantorship, collateral, and security. In this respect, they not only blocked exploitative mechanisms such as usury but also supported artisans and tradespeople, thereby creating a micro-level system of financial justice. Historically, the origins of these institutions can be traced back to the Prophet Muhammad's allocation of the so-called hawâit al-sab'a (seven orchards) for unexpected defense needs. In this regard, avâriz foundations present a compelling model that reflects both the Islamic tradition of solidarity and the Ottoman implementation of an early form of social insurance. Revisiting these foundations within the context of contemporary discussions on social assistance, microfinance, and local solidarity networks can offer both theoretical insights and practical contributions.

Structured Abstract: The waqf (Islamic charitable endowment) institution has historically played a central role in Islamic societies by institutionalizing social welfare alongside religious functions. Among various types of Ottoman waqfs, *avâriz foundations* (avâriz vakıfları) occupy a unique position, having been established to support low-income populations in meeting extraordinary tax obligations such as *avâriz akçesi* and *nüzûl*, primarily during wartime or natural disasters.

This study aims to examine the institutional, religious, and socio-economic functions of Ottoman avâriz foundations (avâriz vakıfları) within the broader Ottoman fiscal and social framework. Specifically, the research addresses three main questions: (1) What were the historical, legal, and religious foundations of avâriz foundations? (2) How did these foundations interact with cash waqfs and fit into the Ottoman public finance system? (3) How did avâriz foundations evolve from emergency tax-relief mechanisms into sustained social insurance and welfare institutions?

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslâm Hukuku.
Prof. Dr., Çukurova University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Islamic Law.
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0871-5102>
nasiaaslan@cu.edu.tr

Cite as/ Atıf: Aslan, N. (2025). Osmanlı toplumunda Avâriz vakıfları ve işlevi. *Turkish Studies*, 20(3), 797-810.
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.82613>

Received/Geliş: 18 June/Haziran 2025

Accepted/Kabul: 25 September/Eylül 2025

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2025

Checked by plagiarism software

This study adopts a critical-historical methodology, employing textual hermeneutics, socio-legal analysis, and quantitative data evaluation. Primary sources include Ottoman archival documents such as mühimme defterleri, şer'îye court registers (specifically records from Bursa and Diyarbakır), and foundational Islamic legal texts. The analysis incorporates Islamic legal theory (fiqh), Ottoman fiscal history, and contemporary theories of social solidarity and microfinance. Particular attention is given to examining waqf capital management through methods like mu'āmele-i şer'îye, murābaḥa, and istirbāhen, as well as exploring the roles of guarantors (kefil) and collaterals (rehin). Comparative analyses between Islamic and Western social insurance models further contextualize the findings.

The findings reveal that avâriz foundations originated as pragmatic responses to fiscal strain and community vulnerability during periods of crisis, such as wars or natural disasters. They provided credit at moderate profit rates (9–20%), adhering to stringent legal oversight, and redirected surplus earnings towards public services like waterworks, mosques, cemeteries, roads, and orphan education. Unlike classical waqfs focusing exclusively on mosques or madrasas, avâriz foundations were dynamically structured to address diverse communal emergencies, thereby protecting individuals from predatory lending practices and stabilizing urban economies. Archival evidence indicates broad communal participation, including both Muslims and non-Muslims, highlighting their inclusive nature within Ottoman civil society. Following the abolition of extraordinary taxes during the Tanzimat era, avâriz foundations transitioned toward more general social welfare roles, mirroring certain functions of local government. Their decline in the Republican era led to reduced local solidarity and increased dependency on state mechanisms.

Avâriz foundations represent historically significant and structurally advanced models of Islamic philanthropy, effectively combining ethical finance, localized governance, and social solidarity. Grounded in Qur'anic directives advocating wealth-based striving in God's cause, these foundations translated religious duty into practical communal fiscal responsibility. Their historical experience provides valuable insights for contemporary Islamic social finance initiatives, especially pertinent in contexts of economic inequality, displacement, and climate-induced emergencies. Reviving similar community-based financial institutions today could effectively address development challenges, enhance disaster resilience, alleviate poverty, and strengthen social cohesion, especially where state capacity is limited but community bonds remain strong. Consequently, policymakers and scholars are encouraged to further explore Ottoman waqf archives, fiscal registers, and court records to develop actionable insights for contemporary applications, ranging from participatory budgeting to community-based disaster financing.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Empire, Avâriz Foundations, Cash Waqfs, Social Solidarity.

Öz: İslam medeniyetinin en köklü sosyal kurumlarından biri olan vakıf, zaman içerisinde dinî hizmetlerin yürütülmesiyle sınırlı kalmamış, toplumun ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına çözüm üreten bir sistem hâline gelmiştir. Bu sistemin Osmanlı toplumunda ulaştığı zirve noktalardan biri de sosyal yardımlaşmayı kurumsallaştıran ve kolektif sorumluluğu esas alan avâriz vakıflarıdır. Bu vakıflar, özellikle savaş dönemlerinde halktan toplanan tekâlîf-i örfiyye türü vergilerin (avâriz akçesi) ödenmesinde zorluk yaşayan dar gelirlili mahalle ve köy halkına destek sağlamak amacıyla kurulmuştur. Ancak zamanla yalnızca vergi yardımıyla sınırlı kalmayan bu kurumlar, yangın, sel, deprem gibi afet durumlarında ya da olağanüstü sosyal buhranlar karşısında dayanışma sağlayan çok yönlü birer sosyal güvenlik mekanizmasına dönüşmüştür. Avâriz vakıflarının önemli bir kısmı nakdi sermaye üzerinden yapılandırılmıştır. Bu vakıflarda sermayenin korunması ve artırılması amacıyla kredi uygulamalarına başvurulmuş; kredi verirken kefalet, rehin ve teminat şartlarına riayet edilmiştir. Bu yönüyle vakıflar, tefecilik gibi sömürü mekanizmalarının önünü kesmiş ve esnaf ve zanaatkarların ekonomik faaliyetlerini destekleyerek mikro ölçekte bir finansal adalet mekanizması oluşturmuştur. Tarihî olarak bu kurumların menşei, Hz. Peygamber'in havâit-i seb'â olarak bilinen hürmalıklarını, ani savunma ihtiyaçlarını karşılamak için ayırması düşüncesine kadar götürülebilir. Bu bağlamda, avâriz vakıfları, İslam'ın dayanışma ilkelerine dayanan tarihsel kökleri bakımından Osmanlı uygulamalarıyla modern sosyal sigorta sistemlerine benzerliği açısından dikkat çekicidir. Bu çalışma, avâriz vakıflarının Osmanlı toplumunda sosyal dayanışmayı kurumsallaştırmada öncü bir rol oynadığını ve günümüz sosyal yardım, mikrofinans ve yerel dayanışma ağlarının teorik ve pratik gelişimine yönelik önemli tarihsel örnekler sunduğunu göstermiştir. Günümüzde sosyal yardım, mikrofinans ve yerel dayanışma ağları üzerine yapılan çalışmalar açısından bu vakıfların yeniden incelenmesi teorik ve pratik anlamda önemli katkılar sunabilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Osmanlı, Avarız Vakıfları, Para Vakıfları, Yardımlaşma.

Giriş

İslam medeniyetinde vakıf kurumu, dinî hizmetlerin yürütülmesini sağlayan bir yapı olmanın ötesine geçerek, sosyal refahın temininde merkezi bir rol oynamıştır. Bu kurumsal yapı, özellikle Osmanlı toplumunda sistemli bir şekilde örgütlenmiş ve farklı toplumsal ihtiyaçlara karşılık verecek şekilde çeşitlenmiştir (Sahillioğlu, 1991, s. 109). Bu çeşitlilik içinde *avâriz vakıfları* gerek kuruluş amacı gerekse işlevselliği bakımından dikkat çeken özgün bir modeldir. Avâriz vakıfları, ilk etapta Osmanlı maliyesinin olağanüstü dönemlerde başvurduğu *tekâlîf-i örfiyye* kapsamındaki avâriz vergilerinin halk adına ödenmesini sağlamak için kurulmuş ise de zamanla toplumsal dayanışmanın ve yerel refahın kurumsal bir ifadesi hâline gelmiştir (İpşirli, 1991, s. 109; Çiftçi, 2006, s. 51).

“Avâriz” kavramı, Arapça kökenli olup beklenmedik, arızı durumları —yangın, sel, ölüm, hastalık gibi doğal veya toplumsal afetleri— ifade eder (Bilmen, t.y., s. 294; Erdoğan, 2013, s. 38). Bu nedenle *avâriz vakıfları*, bu olağanüstü durumlarda toplumun farklı kesimlerine yardım sağlayan çok yönlü sosyal güvenlik mekanizmaları olarak işlev görmüştür (Kars, 2021, s. 166–167; Küçük, 2021, s. 133–134). Şer‘iyye sicillerinde yer alan kayıtlar, bu vakıfların köy ve mahalle ölçeğinde kurularak ekonomik alanda ve kamusal düzeyde önemli işlevler üstlendiğini göstermektedir (Aslan, 1998, s. 112; Çiftçi, 2006, s. 56).

Bu bağlamda çalışmanın amacı, Osmanlı toplumunda sosyal dayanışmanın kurumsallaşmış bir biçimi olarak öne çıkan avâriz vakıflarının tarihî, dinî ve işlevsel boyutlarıyla ele almak; bu vakıfların para vakıflarıyla olan ilişkisini, kuruluş ve işleyiş mekanizmalarını, taşradaki uygulama örneklerini ve uzun vadeli toplumsal etkilerini kapsamlı bir biçimde analiz etmektir. Ayrıca çalışmada, bu vakıfların Osmanlı mali sistemindeki yeri kadar, modern sosyal güvenlik kurumları ile olan tarihsel süreklilik ve farkları da karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek, vakıf geleneğinin toplumsal refah üretimindeki rolü yeniden düşünölmeye çalışılacaktır.

Diğer yandan, Osmanlı toplumunda sosyal dayanışmanın kurumsallaşmış önemli bir örneği olan avâriz vakıflarının, dinî ve ekonomik işlevlerinin ötesinde sosyal refahı sağlama ve olağanüstü durumlarda toplumsal dayanışmayı kurumsallaştırma rolünü ortaya koymak amacıyla çalışılmıştır; zira Osmanlı döneminde ortaya çıkan avâriz vakıflarının olağanüstü durumlarda sosyal güvenlik ve toplumsal dayanışmayı temin etme rolü, literatürde yeterince incelenmemiştir.

Avâriz Vergileri ve Tarihî Gelişimi

Osmanlı mali sisteminde “*avâriz*” vergileri, başlangıçta olağanüstü dönemlerde başvuru olan ve gönüllülük esasına dayanan bir katkı türü olarak ortaya çıkmıştır. Bu vergiler, özellikle cihad gibi dinî bir vecibenin mali boyutunu karşılamak amacıyla, toplumun varlıklı kesimlerinin devlete yaptıkları gönüllü yardımlar şeklinde uygulanmıştır. Ancak savaşlar, doğal afetler ve benzeri olağanüstü durumlar karşısında devletin artan giderleri, bu yardımların zamanla hukuki bir zorunluluk hâline gelmesine yol açmıştır (Barkan, 1979; Aslan, 1998, s. 110). Uygulamada “*Tekâlîf-i Dîvâniyye*” ya da “*Avâriz-ı Dîvâniyye*” olarak adlandırılan bu vergi türleri, padişah fermanlarıyla yürürlüğe konulmuş ve öncelikle sefer harcamalarını karşılamaya yönelik olarak tahsil edilmiştir (Eldem, 1994, s. 165).

Osmanlı literatüründe “*avâriz*” terimi, bir yandan yangın, fakirlik, afet gibi beklenmedik ve zorlayıcı durumları, diğer yandan da bu durumlarda halktan toplanan olağanüstü vergileri ifade etmektedir (Kars, 2021, s. 166). Bu bağlamda, söz konusu mali yükümlülüklerin halk üzerindeki etkisini hafifletmek ve toplumsal sorumluluğu paylaşmak amacıyla “*avâriz vakıfları*” olarak bilinen özel vakıf türleri oluşturulmuştur. Genellikle mahallenin ileri gelenleri ya da ekonomik bakımdan güçlü bireyler tarafından kurulan bu vakıflar, belirlenen mütevelliler aracılığıyla yönetilmiş ve vakfedilen sermaye, *mu‘âmele-i şer‘iyye* adı verilen kâr ortaklığı yöntemleriyle işletilmiştir. Elde edilen gelirlerle bireysel borçlanma ihtiyaçları karşılanmış, mahalledeki sosyal ve kamusal hizmetler

finans edilmektedir (Çiftçi, 2006, s. 51–52, 56). Bu yönüyle, tanım itibarıyla “*avâriz vakfî*” olarak anılsalar da yapısal ve işleyişsel açıdan klasik “*para vakfî*” statüsüne sahip oldukları görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nde avâriz vergilerinin uygulama süreci özellikle 15. yüzyıldan itibaren sistematik bir çerçeveye kavuşmuştur. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinden itibaren mali teşkilatın güçlenmesine paralel olarak bu vergi türü kayıt altına alınmış, 17. yüzyılda ise doksana yakın alt başlığa ayrılarak devletin toplam gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmaya başlamıştır (Akdağ, 1995, s. 190–200; Aslan, 1998, s. 110–111).

Bu süreçte avâriz vergileri, özellikle harp ve olağanüstü hâl dönemlerinde ortaya çıkan mali ihtiyaçların karşılanmasıyla doğrudan bağlantılı hâle gelmiş ve toplumu da bu yönüyle bir tür seferberlik bilinciyle katkı vermeye sevk etmiştir. Verginin miktarı ve tahsil zamanı, savaşın kapsamına göre değişiklik göstermekteydi ve şer’iye sicillerinde bu keyfiyet ayrıntılı biçimde belgelenmiştir (Aslan, 1998, s. 110).

6 Numaralı Mühimme Defteri’nde yer alan kayıtlara göre avâriz vergilerinin “*nefsü’l-emirde her sefer olduğunda tahsil edilmek üzere*” alınacağına dair hükümler yer almaktadır. Bu hüküm, verginin istisnâî değil, olağanüstü hâllerde tekrar eden bir yükümlülük olduğunu ortaya koyar. Bu yönüyle avâriz, bir kerelik bir yükümlülük olmaktan çıkmış, sistematik bir vergi türüne dönüşmüştür (Osmanlı Arşivleri, 1995, s. 158).

Vergilerin uygulama yöntemi de oldukça dikkat çekicidir. Özellikle mahalle bazında hâne sayısına göre tahakkuk ettirilmesi, verginin adil ve sosyal tabanlı bir zemine oturtulmasını sağlamıştır. Bu sistemde kadılar önemli bir rol üstlenmiş; vergi yükümlülüklerinin belirlenmesinde ve mahallelere dağıtılmasında kadınların yönlendirici otoritesi öne çıkmıştır. Böylece taşradan merkeze kadar uzanan bir vergi kontrol mekanizması tesis edilmiştir (Osmanlı Arşivleri, 1995, s. 161).

Ağırlaşan vergi yükü, zamanla mahallelerdeki dayanışma ruhunu da harekete geçirmiştir. Mühimme Defteri’nde geçen “*bir kimesne vergi bedelini defedemeyecek durumda olur ise...*” gibi ifadeler, halk arasında kolektif yardımlaşmanın kurumsallaştığını ve bu bağlamda avâriz vakıflarının doğduğunu göstermektedir. Böylece vakıflar, mali bir destek mekanizması olarak da işlev kazanmıştır (Osmanlı Arşivleri, 1995, s. 171).

Kadınların bu süreçteki etkisi yalnızca tahakkuk ve tahsilatla sınırlı değildir. Şer’î otorite olarak kadınlar, vergi borçlarının silinmesi ya da ertelenmesi gibi konularda da yetkilidir. “*Meclis-i şer’îde takrir olunmak üzere*” gibi ibareler, karar alma süreçlerinde meşruiyetin ve adaletin temel alınmasını sağlamıştır. Bu uygulama, halkın devletle olan mali ilişkilerinde bir hukuk zemini oluşturmuş ve şer’î mahkemeleri birer denetim ve tahkim merkezi hâline getirmiştir (Osmanlı Arşivleri, 1995, s. 174).

Savaş dönemlerinde vergilendirme miktarlarının artması da dikkat çeken bir diğer husustur. Orduya iâşe ve ulaştırma desteği sağlamak için köylülerden zahire, kürekçi ya da nakliye hizmeti gibi aynî veya nakdî vergiler talep edilmiştir. Bu talepler genellikle doğrudan merkezden gelen fermanlarla yönlendirilmiş ve halktan “*nüzûl*” ya da “*kürekçi bedeli*” gibi başlıklar altında ek katkılar alınmıştır (Osmanlı Arşivleri, 1995, s. 179). Bu tarz vergiler, örfî vergi türleri içinde avâriz kapsamında değerlendirilmiştir.

Osmanlı maliyesinde avâriz vergileri, başlangıçta savaş dönemlerinde gönüllü katkılar şeklinde öngörülmüşken, zamanla zorunlu ve sistematik bir vergi rejimine dönüşmüştür. Vergi yükünün artması, yılda birden fazla tahsilatı beraberinde getirmiş; bazı dönemlerde yılda iki taksitle düzenli şekilde uygulanmıştır (Aslan, 1998, s. 111–112). Bu süreçte farklı ihtiyaçlara göre özelleşen avâriz türleri ortaya çıkmış ve toplamda doksana yakın vergi türüne ulaşmıştır (Eldem, 1994, s. 165–166; Aslan, 1998, s. 110–112).

Osmanlı mali yapısında tespit edilen başlıca avâriz türleri aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

- **İmdâdiye-i Seferiyye:** Savaş dönemlerinde ordunun iâşe ve donatım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla alınan olağanüstü nitelikli vergidir. Tanzimat sonrasında düzenli vergi uygulamasına dönüştürülmüştür.
- **İmdâdiye-i Hadariyye:** Barış zamanlarında yılda iki taksitle tahsil edilen düzenli bir vergi türüdür. Sefer dönemleri dışında devamlılık göstermesiyle dikkat çeker.
- **İâne-i Cihâdiyye:** Cihad ilanından sonra geçici olarak uygulanan, periyodik olmayan bir katkı vergisidir. Genellikle savaş öncesi hazırlıkların finansmanında kullanılmıştır (Çadırcı, 1991, s.105-106).
- **Avâriz Akçesi:** “Avâriz-hanesi” olarak adlandırılan birim başına tahakkuk eden maktu ve nakdî bir vergidir. Zaman içinde paranın değer kaybına bağlı olarak miktarı artırılmıştır.
- **Kürekçi Bedeli:** Donanma hizmetinde çalıştırılacak kürekçilerin masraflarının karşılanması için alınan özel bir vergidir.
- **Sürsat:** Ordunun sefer güzergâhlarındaki menzil noktalarında gıda maddeleri teminini sağlamak amacıyla uygulanan, başlangıçta aynî, sonradan nakdî hâle getirilen bir vergidir.
- **Nüzûl:** Ordunun konakladığı bölgelerdeki gıda ve lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için tahsil edilen aynî veya nakdî bir vergidir. Uygulamada genellikle sürsat ve avâriz vergileriyle birlikte yürütülmüştür.
- **Lojistik Amaçlı Diğer Avârizler:** Savaş altyapısı için gerekli olan kale yapımı, savaş atlarının yem giderleri, mühimmat temini ve benzeri harcamalar için alınan çeşitli aynî ve nakdî vergiler bu grupta yer alır (Cin & Akgündüz, 1990, Cilt 9.1, s.367)

Yukarıda zikredilen vergi türleri, özellikle taşrada halk üzerindeki mali yükü ciddi şekilde artırmış; bu durum sosyal dayanışma ihtiyacını doğurmuştur. Hayırsever zümreler, bu yükümlülükleri karşılamakta zorlanan halk adına çeşitli para vakıfları kurarak avâriz vakıflarını teşkil etmiş, böylece sosyal yardımlaşmayı kurumsallaştırmış ve cihadın mali boyutuna katkıda bulunmuşlardır (Aslan, 1998, s. 112).

Osmanlı’da Avâriz Vergisi, Uygulama Biçimi ve Sicil Belgelerine Yansıması

Avâriz vergisinin tanımı ve uygulama örnekleri şer‘iyye sicilleri ve tarihî terimler literatüründe açıkça yer almaktadır. Mehmet Zeki Pakalın’ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde belirtildiği üzere, avâriz kelimesi “*fevkalâde ahval ve bilhassa harb sebebiyle tahsil olunan vergiye verilen ad*”dır ve zamanla “*avâriz-ı divaniyye*” şeklinde kavramsallaşmıştır. Vergi, başlangıçta belirli aralıklarla alınan ve türü değişebilen bir yükümlülükken daha sonraları düzenli hâle gelmiş ve her haneye belli miktarda ödeme tahakkuk ettirilmiştir (Pakalın, 1993, s. 113).

Osmanlı’daki örfî vergilerin İslam hukuku açısından değerlendirilmesine ilişkin olarak Hicrî 1084–1087 tarihli Kayseri Şer‘iyye Sicilleri’ni esas alan bir çalışmada ortaya konulduğu üzere, başlangıçta yalnızca fevkalade hâllerde ve harp zamanlarında konulan avâriz ve nüzûl vergileri, zamanla düzenli ve sistematik bir biçim alarak Tanzimat’a kadar uygulanmaya devam etmiştir. Bu vergiler, *nevkîfât defterleri* temelinde, doğrudan hâne sayısına göre belirlenmiş; böylece bölge, kaza ve köy düzeyinde adrese dayalı bir tahakkuk ve tahsil sistemi inşa edilmiştir. Söz konusu kayıtlar, halkın bu yükümlülükler karşısındaki tepkilerini de yansıtmaktadır. Savaşların sıklaştığı ve ekonomik şartların ağırlaştığı dönemlerde, halkın vergilerini ödeyemez duruma geldiği, bu sebeple mahalle ve köy bazında kolektif çözümler üretildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, sosyal dayanışmayı kurumsallaştırmak amacıyla çeşitli vakıflar kurulmuş; bu vakıflar vasıtasıyla avâriz ve nüzûl gibi vergilerin karşılanması hedeflenmiştir (Aslan, 1995, s. 538).

Kayseri Sancağı'na bağlı köylerdeki bazı örneklerde, halkın vergileri ödeyemediği zamanlarda merkeze başvurarak af talebinde bulunduğu; padişahın ise halkın durumunun göz önünde bulundurulmasını emrederek yalnızca yarım verginin alınması yönünde fermân çıkardığı görülmektedir. Bu örnekler, halk-devlet ilişkileri yönüyle Osmanlı'nın esnek mali politikalarını göstermesi bakımından önemlidir (Aslan, 1995, s. 539).

Osmanlı taşrasında uygulanan avâriz ve nüzûl vergileri, merkezî mali idarenin yerel yapılarla kurduğu ilişkinin ve toplumsal tepkilerin en doğrudan gözlemlenebildiği örfî vergilerdendir. Şer'îye sicilleri, bu vergilerin tahakkuk ve tahsil sürecini, haneye dayalı yapısını ve bölgesel farklılıklarını detaylı biçimde ortaya koymaktadır. Örneğin, Hicrî 1200 (M. 1785) yılına ait Diyarbakır şer'îye sicillerinde yer alan kayıtlar, kazâ ve nahiyelerdeki hâne bazlı vergi dağılımını ayrıntılı olarak belgelemektedir. Söz konusu kayıtlarda, *Amid*, *Mazgird*, *Pertek*, *Siirt* ve *Hasankeyf* gibi yerleşim birimlerinde yüzlerce haneye tahakkuk ettirilen avâriz ve nüzûl vergileri, mahalle ölçeğinde hesaplanarak toplam vergi yükü binlerce kuruşa ulaşmıştır (Diyarbakır Şer'îye Sicilleri, Cilt 9, s. 46-51).

Taşrada uygulanan avâriz vergilerinin yalnızca Müslüman nüfusla sınırlı kalmadığı, gayrimüslim mahallelerde de uygulandığı belgelerle sabittir. Bursa'daki *Kayabaşı* ve *Kilisa* mahallelerinde, *Rum* ve *Ermeni* cemaatlerine ait kiliseler için oluşturulan avâriz vakıfları vergi yükümlülüğünün karşılanmasına ve topluluk içi dayanışmanın sürdürülmesine katkı sağlamıştır (Çiftçi, 2006, s. 64). Bu durum, Osmanlı vakıf sisteminin toplumsal kapsayıcılığını ve çok dinli toplum yapısına uygun esnekliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Neticede, şer'îye sicilleri ve dönemin tarihî belgeleri, avâriz vergisinin taşra ölçeğinde yaygın ve etkili bir uygulama olduğunu ortaya koymakta; vergilerin toplumsal yapılar üzerindeki yansımaları ile ele alındığında, Osmanlı maliyesinin, yerel düzeyde müzakere ve adaptasyon süreçlerini de içerdiği anlaşılmaktadır.

Avâriz Vakıflarının Kuruluş Amacı

Osmanlı toplumunda avâriz vakıflarının kuruluş amacı, birey merkezli bir finansman anlayışından ziyade kolektif sorumluluk ve mahalle dayanışması temelinde şekillenmiştir. Mahalle ve köy gibi yerel birimlerde bireylerin komşuluk ilişkileri çerçevesinde karşılaştıkları mali ve sosyal sorunları birlikte çözme anlayışı, bu vakıfların zeminini oluşturmuştur. Bu çerçevede avâriz vakıfları, devletin talep ettiği olağanüstü vergi yükümlülüklerini karşılamak ve sosyal yardımlaşmayı kurumsal hale getirmek için ortaya çıkmıştır.

Levent Küçük'ün Kastamonu Kırkçeşme Mahallesi'ne ait bir avâriz vakfı üzerindeki detaylı muhasebe incelemesi, bu kurumların, mahalle halkının sosyal ve dinî ihtiyaçlarını da sistematik biçimde karşılayan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Vakıf gelirlerinin "*mu'âmele-i şer'îye*" ve "*murâbahat*" yöntemleriyle artırıldığı, bu gelirlerin mahalle camii, su yolları, ibadet mekânlarının bakımı, din görevlilerinin maaşları ve bayındırlık hizmetleri gibi pek çok alanda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca hastalık, yoksulluk, ölüm ve yetim kalma gibi olağanüstü durumlarda halkın desteklenmesi, cenazelerin kaldırılması ve düğün masraflarının karşılanması gibi görevler de bu vakıflar eliyle yerine getirilmiştir (Küçük, 2021, ss. 132-138).

Öte yandan Bursa Şer'îye Sicilleri'nde yer alan bazı örneklerde avâriz vakıflarının, bireysel anlamda da işlevsel bir yönünün olduğu görülmektedir. Bu kayıtlarda, kimi şahısların kendi mülklerine ait vergileri karşılamak üzere mevcut vakfa bağış yaptıkları ve bu bağışlar karşılığında şahsî vergi borçlarının vakıf tarafından ödenmesini talep ettikleri belgelenmiştir. Bu durum, vakıf ile birey arasındaki ilişkiyi şer'î hukuk çerçevesinde hukuki güvence altına alan işleyişin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Bursa Şer'îye Sicilleri, B-97, 3a, 9a).

Avâriz Vakıflarının Dayandığı Dinî Referanslar

Osmanlı'da avâriz vergileri, dinî bir sorumluluğun ifadesi olarak da görülmüştür. Zira bu vergiler, bir anlamda cihada hazırlığın mali boyutunu temsil etmekteydi. Kur'ân-ı Kerîm'de müminlerin malları ve canlarıyla Allah yolunda mücadele etmeleri emredilmiş; bu uğurda fedakârlık yapmaları dinî bir görev olarak zikredilmiştir: “Allah’a ve Resûlü’ne inanmış, sonra şüpheye düşmemiş, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad etmiş kimseler ancak onlardır, doğru olanlar” (el-Hucurât, 49/15) ve “Sizi, canlarınızı ve mallarınızı ortaya koyarak Allah yolunda savaşmaya çağıran bir daveti işittiğinizde icabet edin” (es-Saff, 61/11) buyrukları, bu anlayışı pekiştiren temel naslardandır (Diyanet, 2011). Ayrıca, fiilen cihada katılmayan mal ve mülk sahibi Müslümanların, savaş ve savunma giderlerine maddi katkıda bulunmaları da bir nevi ibadet sayılmıştır. Nitekim “Ey iman edenler! Allah’a ulaşmak vesilesi arayın ve O’nun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz” (el-Mâide, 5/35) ve “Yoksa Allah, içinizden cihad edenleri ve sabredenleri belirlemeden cennete gireceğinizi mi sandınız?” (et-Tevbe, 9/16) ayetleri de bu sorumluluğun altını çizmektedir (Diyanet, 2011).

Bu dinî çerçeve zamanla kurumsallaşmış ve başlangıçta gönüllülük esasına dayanan maddi destekler, yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı'da “Avâriz-ı Dîvâniyye” veya “Avâriz Akçesi” adı altında zorunlu vergilere dönüşmüştür. Avâriz vakıfları da bu dönüşüme paralel olarak, toplumsal dayanışmayı dinî ve mali bir vecibe olarak kurumsallaştıran yapılar hâline gelmiştir. Kur'ân'da yer alan “İyilikte yarışın” (el-Bakara, 2/148) ve “İyilik ve takva üzere yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın” (el-Mâide, 5/2) ayetleri, bu vakıfların dayandığı temel şer’î ilkeleri teşkil etmektedir (Diyanet, 2011). Bu doğrultuda, zengin bireylerin, fakir komşularının avâriz vergilerini ödemelerine destek olmak amacıyla kurdukları para vakıfları, cihada dolaylı katılım niyetiyle yapılan bir “*kurbet*” (ibadet niyetiyle yapılan hayır) sayılmıştır. Fakihler, savaş atları ve silahların vakfedilmesini bu bağlamda değerlendirerek, genel olarak vakıflarda geçerli olan “*te’bîd*” (ebedilik) şartının burada aranmadığını, zira bu tür vakıfların cihad niyetiyle kurulduğunu ve dolayısıyla “*kurbet*” kapsamında yer aldığını belirtmişlerdir (Kavut, 2025, s. 102-104). Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Ömer’in, Halid b. Velid’in zekât vermediği yönündeki şikâyetine karşılık “*Ona zulmetmeyin, çünkü Halid zırhlarını ve atlarını Allah yolunda vakfetmiştir*” buyurarak bu yaklaşımı teyit etmiştir (eş-Şeybânî, 1999, s. 6).

İslam’daki ilk vakıf uygulamaları arasında yer aldığı kabul edilen Hz. Peygamber’in Medine’de vakfettiği yedi hurmalık bahçe (el-ḥavâ’i’et es-seb’a - الحوائط السبعة), vakıf fikrinin ilk fiilî örneklerinden biri olması yönüyle önemlidir. Ayrıca bir gayrimüslimin katkısıyla şekillenmiş olması bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu yedi bahçenin isimleri tarihî kaynaklarda Meyseb (ميسب), Sâfiye (الصافية), Delâl (الدلال), Hüsnâ (حسنی), Bürka (برقة), A’vâf (الأعواف) ve Meşrabetü Ümmi İbrâhîm (مشربة أم إبراهيم) olarak zikredilmektedir (İbn Şebbe, 1399/1979, c. 1, s. 110-111; Hatipoğlu, 2020, s. 22).

Bu yedi hurmalığın ilk sahibi, Benî Nadîr kabilesinden olan ve Tevrat bilgisiyle tanınan zengin bir Yahudi âlimi olan Muhayrik’tir (مخيريق). Uhud Gazvesi öncesi topluluğuna Hz. Muhammed’in peygamberliğini tasdik ettiklerini ifade etmiş ve savaş günü olmasına rağmen “la sebt” (لا سبت) diyerek kendisi Yahudilikte hiçbir iş yapılmaması gereken ve dinlenmenin emir kabul edildiği hükmüne karşı gelerek silahlanmış ve Müslümanlarla birlikte savaşa katılmıştır. Şehit düşmeden önce tüm mallarını Hz. Peygamber’e vasiyet ederek, Allah’ın ona ilham ettiği şekilde tasarruf etmesini istemiştir. Hz. Peygamber de bu yedi bahçeyi alarak Müslümanlar adına vakfetmiştir. Bu olay üzerine Hz. Peygamber’in, “Muhayrik, Yahudilerin en hayırlısıdır” (مخيريق خير) dediği rivayet edilmektedir (İbn Sa’d, ts., c. 1, s. 501; el-Mecmau’l-fikhî, t.y., s. 153; der. Hatipoğlu, 2020). Bu yedi hurmalık bahçenin vakfedilmesiyle birlikte, İslam tarihinde ilk kamu yararına tahsis edilen gayrimenkul vakıfların temeli atılmış olmaktadır. Vakıf terminolojisinde bu vakıfların “sadaka-i câriye” (الصدقة الجارية) kapsamında olduğu kabul edilir. Nitekim Kur’ân-ı

Kerîm'de, “*Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birr'e erişemezsiniz*” (Âl-i İmrân, 3/92) ayeti, sahabenin ve sonrasında gelen kuşakların vakıf konusunda bilinçlenmesine vesile olmuştur.

Muhayrik'in mal varlığını Hz. Peygamber'e vasiyet etmesi ve onun da bu malları Müslümanların ihtiyaçları için vakfetmesi, vakfın meşruiyet temelleri açısından da örnek teşkil etmektedir. Konu hakkında değerlendirmede bulunan İbrahim Hatipoğlu, Muhayrik'in vakıf vasiyetini Hz. Peygamber'in uygulamasıyla birleştirerek bu olayı İslam'daki ilk kamusal vakıf hareketi olarak nitelendirmektedir (Hatipoğlu, 2020, s. 22). Bu vakıf olayı, İslam vakıf tarihinin dinî ve sosyal köklerini açıklamak açısından önemlidir. Müelliflerin çoğu, bu olayın İslâm'da “*ilk vakıf*” teşkil ettiği kanaatindedir (el-Beyân, 2005, s. 20; el-Mecmau'l-Fikhî, t.y., s. 153).

Neticede, Osmanlı'da avâız vergilerinin ödenmesini amaçlayan para vakıflarının dinî dayanakları cihad, sadaka ve vakıf anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Özellikle avâız akçesini ödeme gücü bulunmayan halk adına kurulan bu vakıflar dinî-sosyalve mali sorumluluğun kurumsallaşmış biçimi olarak değerlendirilmelidir (İpşirli, 1991, s. 109).

Avâız Vakıflarının İşlevi

Avâız vakıfları, başlangıçta avâız akçelerinin ödenmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olup, zamanla yerel toplulukların sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasında da kilit roller üstlenmiştir. Osmanlı'da merkezi otoritenin vergi tahsilatında zorluk yaşadığı veya tahsilatın düşük seyrettiği dönemlerde, toplumun fakir, hasta ve çalışamayacak durumda olan bireylerine yönelik kamu hizmetlerinin finansmanı bu vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır. Ayrıca yetim çocukların eğitimi, evlenme çağındaki kızların çeyiz masrafları ve mahallelerin altyapı, yol gibi kolektif giderleri de avâız vakıflarının temel faaliyet alanları içerisine dâhil olmuştur (Ali Haydar, 1240, s. 436; Berki, 1946, s. 111; Kunter, 1948, s. 122–125).

Tanzimat ile avâız vergisinin kaldırılması sonucunda, bu vakıfların mali kaynakları doğrudan toplumsal hizmetlere aktarılmıştır (Sahillioğlu, 1991, s. 109). Ömer Lütfi Barkan'ın da dikkat çektiği üzere, merkezi yönetimin askeri ve idari kadrolara örfî vergilerden muafiyet tanınması, mali yükün reaya sınıfı üzerine yoğunlaşmasına yol açmış ve halkın dayanışmaya dayalı kolektif finansal mekanizmalar kurmasını teşvik etmiştir (Barkan, 1941, s. 942). Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü'ne ait 561 numaralı Silistre Evkaf Defteri'ndeki kayıtlar, yeniçeri oğlanları dahil olmak üzere çeşitli saray ve devlet görevlilerinin avâız-ı dîvâniyye ve diğer tekâlîf-i örfiyye'den muaf tutulduklarını göstermektedir (Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü, Silistre Evkaf Defteri, nr. 561). Avâız vakıfları bu kolektif organizasyonun en somut örneklerindedir.

Avâız vakıfları, hayrî vakıflar gibi, ehil ve güvenilir kimseler tarafından resmi makamlara başvurularak kurulmuştur. Çoğu zaman birden fazla mahalle sakininin ortak girişimiyle oluşturulan bu kurumlar, mahalle halkının kararları doğrultusunda amaç ve işleyişini belirlemiş, kadılık makamına yapılan başvurularla resmîyet kazanmıştır. Vakıfların idari sorumluluğu mütevellilere ait olup, bu kişiler kiralama, teminatlı borçlandırma ve mu'amele-i şer'iyye çerçevesinde paraların işletilmesi gibi görevleri üstlenmişlerdir (Çiftçi, 2006, s. 52–53).

Avâız vakıfları, Müslüman ve gayrimüslim topluluklara sosyal yardım hizmeti sunmuştur (Ömer Hilmi Efendi, 1307, s. 84; Ali Haydar, 1240, s. 435–436; Berki, 1946, s. 111; İpşirli, 1991, s. 109). Fakirlere, dervişlere, öğrenciler ile ihtiyacı olan bireylere belli günlerde yapılan yemek yardımları, özel günlerde yapılan ikramlar bu kapsamda öne çıkar (Bursa Şer'iyye Sicilleri: B-211, 5b; B-208, 36b). Örneğin Elvan Bey Mahallesi avâız vakfının 250 kuruşluk yemek harcaması yaptığı, Said-i Fakih Mahallesi avâız vakfının ise Ramazan ayında hurma, incir ve üzüm dağıtımı gerçekleştirdiği belgelenmiştir (Çiftçi, 2006, s. 64).

Mahallelerdeki cami, mescit, kilise ve zaviye gibi dini yapıların bakım, onarım ve personel giderleri de vakıf bütçesinden karşılanmıştır (Bursa Şer'iyye Sicilleri: B-211, 2a; B-170, 17b). Bu mekânların aydınlatma için gerekli balmumu (şem-i asel), kandiller için zeytinyağı (revgan-ı zeyt),

hasır, halı, temizlik ve tadilat giderleri vakıf harcamaları arasında yer almıştır. Örneğin Bursa'da Şehreküstü Mahallesi avâriz vakfı tarafından mescit için 2 kuruşluk hasır alımı gerçekleştirilmiştir (Çiftçi, 2006, s. 64).

İmam, müezzin, ders-i âm, vaiz, hatip, kayyım, kurra, hatimhan, mevlidhan gibi din görevlilerinin maaşları da vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Hristiyan cemaatlerin de kendi mahalleleri için avâriz vakıfları kurması dikkat çekicidir. Bursa'da Kayabaşı, Hoca Mehmed Karamânî, Hoca Tayyib ve Kilisa adlı mahallelerde Hristiyanlar tarafından kurulmuş avâriz vakıfları, kiliselerin bakımı, temizlik işleri ve papaz maaşları gibi ihtiyaçları karşılamak üzere faaliyette bulunmuşlardır (Çiftçi, 2006, s. 64).

Osmanlı'da merkezi yönetim, temel güvenlik ve askeri harcamalar haricinde kamu hizmetlerinin çoğunu vakıflar aracılığıyla toplumsal inisiyatiflere bırakmıştır (Öztürk, 2018, s. 38-39). Su hatlarının döşenmesi, aydınlatma malzemelerinin temini, umumi tuvaletlerin temizliği ve gece aydınlatması gibi hizmetler mahalle veya esnaf gruplarıncı kurulan avâriz vakıfları tarafından sağlanmıştır (Bursa Şer'iyeye Sicilleri: B-195, 11a, 45b; B-245, 15b; B-170, 32a; B-211, 70b; B-170, 7a, 21b; B-245, 9a). Bu uygulama, Osmanlı kamu maliyesinin ve sosyal hizmet ağının sivil aktörler eliyle yürütüldüğünü kanıtlar niteliktedir (Öztürk, 2018, s. 39).

Para vakıflarının yaygınlaşması, ağırlaşan örfî vergilerin halk üzerindeki baskısına karşı finansal savunma mekanizmasını oluşturma amacına dayanır. Avâriz ve nüzül gibi vergilerin ödenmesinde zorluk çeken halk, bu vergileri ödeyemeyecek hâle gelmiş, bazı sosyal grupların vergiden muaf tutulması vergilerin geri kalan nüfus üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. 1667–1805 yılları arasında yalnızca Bursa'da kurulan 1563 para vakfının yaklaşık yarısının avâriz amacıyla kurulmuş olması bu durumun niceliksel kanıtıdır (Aslan, 1998, s. 114).

Avâriz vakıfları bu yönüyle yalnızca sosyal yardımlaşma değil, aynı zamanda mahalle bazında hareket eden mikrofinans kuruluşlarına dönüşmüştür. Vakıf gelirlerinin mu'âmele-i şer'iyeye (%9–15 arası kazanç sağlayan) uygulamaları ile işletilmesi, fonların topluluk yararına ve/veya bireysel çıkarlar için kullanıldığını göstermektedir (Öztürk, 2018, s. 44-45).

Avâriz ve para vakıfları, zamanla sosyal güvenlik fonksiyonu üstlenerek işsiz kalan, yoksulluk yaşayan bireylere destek sağlamıştır (Öztürk, 2018, s. 45-46). Ahîlik geleneğinden beslenen esnaf sandıkları ve benzeri fonlar, üyeleri arasında yardımlaşmayı teşvik etmiş; hastalık, ölüm, iş göremezlik gibi hallerde birey ve ailelerin mağduriyetini gidermek, ayrıca vergi borçlarını ödemelerine yardımcı olmak üzere ortak fonlar oluşturmuştur (Gürsoy, 2018, s. 5–7). Bu yapı, Osmanlı'da dayanışma ağlarının kurumsallaşmasını da sağlamıştır (Öztürk, 2018, s. 46-47).

II. Meşrutiyet sonrasında batıdan ithal edilen belediyeçilik anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte avâriz vakıflarının işlevleri daralmış; Cumhuriyet döneminde ise diğer vakıflarla birlikte tasfiye sürecine girmiştir. Bu süreçte, özellikle mezarlık hizmetleri gibi kalan fonksiyonlar belediyelere devredilmiştir (Hâtemî, 1979, s. 740).

Osmanlı'da Avâriz ve Nüzül Vergilerinin Taşradaki Uygulama Pratikleri: Diyarbakır Örneği

Osmanlı mali sisteminde avâriz ve nüzül vergileri, merkezi otoritenin olağanüstü giderlerini karşılamak üzere taşra halkından alınan örfî vergiler arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Diyarbakır şer'iyeye sicillerine yansıyan belgeler, bu vergilerin tahsilatı, oranları ve uygulama sürecine dair çarpıcı bilgiler sunmaktadır. H. 1218 (M. 1803) tarihli bir fermenda, Diyarbakır'a bağlı kazalarda avâriz ve nüzül bedellerinin hane başına belirlenen maktû meblağlar üzerinden hesaplandığı ve merkez hazinesine gönderilmek üzere düzenli şekilde toplandığı bildirilmektedir (Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Cilt 8, s. 24a–25a).

Belgeye göre, her bir avâriz hânesinden 408,5 akçe, ayrıca memurların maaşları için ilave 30 akçe tahsil edilmiştir. Bu miktarların, devlet tarafından önceden hazırlanmış mühürlü ve nişanlı *Mevkûfât defteri* esas alınarak toplandığı ve hiçbir kesinti yapılmadan merkezî hazineye (Hazîne-i âmire) gönderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Belge, tahsilatta herhangi bir eksiklik, fazla alma, keyfi kesinti ya da uygulamada haksızlık yapılmaması gerektiğini özellikle belirtmektedir. Ayrıca mübaşirlerin maaşlarının da halktan alınan avâriz vergisinin içinden karşılandığı ifade edilmiştir. Bu durum, avâriz sisteminin sadece mali değil aynı zamanda idari bir organizasyon gerektirdiğini göstermektedir (Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri, Cilt 8, s. 23a–25a).

Söz konusu kayıtlarda, Diyarbakır eyaletine bağlı 18 kazanın vergi yükümlülüğü ayrı ayrı belirtilmiştir. Kazâ-i Âmid 732,5 hâne, Kazâ-i Hasankeyf 188 hâne, Kazâ-i Terçil 168 hâne gibi kalemler, toplam 1808,5 hâneye ulaşmakta ve bu yükümlülük karşılığında 723.450 akçe tahsil edilmiştir. Bu meblağın 6.576,5 kuruş 25 para olduğu hesaplanmakta, ayrıca Mardin, Ergani ve Çüngüş gibi diğer kazalara ait maktû vergilerin toplamı da 2.054 kuruş 15 para olarak belirtilmektedir. Böylece toplamda 8.630 kuruş 50 para tutarındaki tahsilatın Hazine-i âmire’ye gönderilmesi emredilmiştir (Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri, Cilt 8, s. 24b–25b).

Bu belgelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı taşrasında avâriz ve nüzül vergileri sadece ekonomik bir zorunluluk değil, aynı zamanda yerel toplulukların devlete karşı yerine getirdiği bir nevi kolektif yükümlülük olarak kurumsallaşmıştı. Vergilerin miktarı, tahsil usulü ve muhasebeleştirme biçimi merkezi devletin sıkı kontrolü altında yürütülmekteydi. Üstelik avâriz hânesi başına düşen meblağlar, mahallenin sosyal ve ekonomik yapısına göre ayrıntılı olarak hesaplanmaktaydı. Bu durum, Osmanlı maliyesinin ne denli bürokratik ve denetimli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri’ne dayalı olarak yapılan incelemeler, avâriz vergisinin sadece bir vergi kalemi olmaktan öteye geçtiğini ve yerel halkı etkileyen önemli bir sosyal meseleye dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Sicillerde kayıtlı çok sayıda belge, devletin bu vergiyi tahsil ederken karşılaştığı zorlukları, halkın durumunu ve uygulamaya dair düzenlemeleri açıkça yansıtmaktadır.

Özellikle H. 1206 (M. 1791-1792) yılına ait kayıtlarda, avâriz ve nüzül vergilerinin toplanma sürecine dair detaylı bilgilere ulaşılmaktadır. Örneğin, bu tarihe ait bir defterde Diyarbakır sancağına bağlı kazalardan toplanması planlanan avâriz bedelleri, hâne sayısına göre detaylandırılmıştır. Kazâ-i Âmid için 732,5 hâne, Kazâ-i Hani için 50 hâne gibi bilgiler verilmiş; beher hâneye düşen yükümlülük ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. Toplam tahsilatın 6.576,5 kuruş 25 para olduğu, ayrıca 2.054 kuruşun da Mardin, Ergani ve Çüngüş gibi yerlerden maktû olarak toplandığı ifade edilmiştir (Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri, Cilt 8, s. 40).

Söz konusu belgelerde, avârizin yalnızca Müslüman tebaanın değil, aynı zamanda gayrimüslim unsurların da ekonomik sorumluluğu altına girdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fatih Mehmed Paşa Mahallesi ahalisinden olan Sogomon vt. Arakil adlı bir kişi, aynı mahalledeki evini “avârizıyla” birlikte vakfetmiş, böylece avâriz yükümlülüğüyle birlikte mülkiyetini vakfa devretmiştir. Bu durum, vergisel yükümlülüğün mülkiyet ile doğrudan ilişkili olduğunu ve taşınmazların vakfedilmesiyle birlikte bu yükümlülüğün de vakfa geçtiğini göstermektedir (Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri, Cilt 8, s. 84).

Diğer bir örnekte, Hicrî 1218 (M. 1803) yılına tarihlenen bir belgede, avâriz ve nüzül vergilerinin tahsilinde yaşanan zorluklar nedeniyle bazı bölgelerde halkın isyan ettiği, bazı yerlerde ise halkın bu vergileri ödeyemeyecek hâlde olduğu kaydedilmiştir. Bu nedenle devlet, fermanla vergilerin kısmen ya da tamamen affına karar vermek durumunda kalmıştır. Bu belgede, “beher hânedan dörder yüz akçe avâriz alınması” gibi somut rakamlar da yer almaktadır (Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri, Cilt 8, s. 24b).

Tüm bu belgeler göstermektedir ki avâriz vergisi, Osmanlı maliyesinde, teknik ve sosyal boyutları olan önemli bir uygulamadır. Zamanla bu yükümlülüğü hafifletmek amacıyla kurulan avâriz vakıfları, sadece bir mali destek aracı değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın ve dinî sorumluluğun kurumsal bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla gerek para vakıflarının teşekkülünde gerekse halkın ekonomik yükünün hafifletilmesinde bu vakıfların işlevi oldukça büyüktür (Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Cilt 8, s. 15, 32, 37, 40, 52, 54, 59, 70).

Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı mali sisteminde savaşlar, doğal afetler ve olağanüstü durumlar gibi beklenmedik giderler karşısında başvurulmuş örfî vergi türlerinden biri olan avâriz, zamanla düzenli ve sistematik bir kamu mükellefiyetine dönüşmüştür. Bu sürecin bir yansıması olarak doğan avâriz vakıfları ise toplumun mali yükünü hafifletmek ve yerel düzeyde sosyal dayanışmayı kurumsallaştırmak üzere önemli bir işlev üstlenmiştir.

Başlangıçta sadece avâriz vergilerinin ödenmesini amaçlayan bu vakıflar, zamanla genişleyen faaliyet alanlarıyla Osmanlı sosyal güvenlik ağının sivil ayağını oluşturmuştur. Avâriz vakıflarının işleyişinde dinî ve ahlaki motivasyonların etkili olduğu görülmektedir. Cihada katkı, sadaka-i câriye ve komşuluk dayanışması gibi İslamî ilkeler doğrultusunda teşekkül eden bu vakıflar, fakirlerin vergi yükünü üstlenmiş, kamu hizmetlerinin yürütülmesini sağlamış ve tefeciliğe karşı alternatif bir finansal yapı sunmuştur. Bu yönüyle ahlaki ve kolektif bir sorumluluk bilincinin ürünü olarak bir tür para vakfı muamelesi görmüştür.

Vakıf gelirleri genellikle mu'âmele-i şer'iyeye, murâbaha ve istirbahen gibi kâr paylaşımı usulleriyle işletilmiş; borçlandırmalarda rehin ve kefalet şartlarına riayet edilerek %9–20 aralığında kâr sağlanmıştır. Bu kazançlar ise mahalle ve köy ölçeğinde su yolları, kaldırım, köprü, mescit, tuvalet, kandil ve aydınlatma gibi kamu hizmetlerinde kullanılmakla kalmamış, yetimlerin eğitimi, dulların korunması, cenaze işlemleri ve çeyiz yardımları gibi bireysel sosyal ihtiyaçları da karşılamıştır.

Osmanlı'nın geç döneminde giderek birer sosyal sigorta kurumuna dönüşen bu yapılar, toplumsal yardımlaşmayı devlete bağlı olmaksızın sürdürebilen özgün modeller olarak dikkat çeker. Ancak Tanzimat reformları sonrası örfî vergilerin kaldırılması ve belediyeçilik anlayışının yaygınlaşmasıyla bu vakıfların fonksiyonları daralmış, II. Meşrutiyet'le birlikte işlevleri zayıflamış, Cumhuriyet döneminde ise büyük oranda belediyelere devredilmiştir. Bu gelişmeler, sivil dayanışma ağlarının yerini merkezi hizmet beklentisine bırakmasına ve toplumun kolektif sorumluluk bilincinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Hâlbuki bu vakıflar, Osmanlı mahalle ve köy yapısında ahlaki ve dinî bir dayanışma alanı oluşturmuş; sosyal sermayenin üretiminde ve yerel refahın dağılımında merkezi roller üstlenmiştir.

Netice olarak bu çalışma, avâriz vakıflarının Osmanlı sosyal güvenlik sistemi içinde merkeziyetçi olmayan özgün bir yapı olarak yer aldığını göstermiş; literatürde yeterince incelenmemiş olan bu vakıfların, dinî ve ahlaki motivasyonların etkisiyle kurumsallaştığını ve yerel düzeyde sürdürülebilir sosyal dayanışma modelleri geliştirdiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, avâriz vakıfları günümüz sosyal politika tartışmalarında tarihî birer model olarak değerlendirilmekte, yerel tabanlı sosyal dayanışma ve mikrofinans uygulamaları için kıymetli teorik ve pratik katkılar sunmaktadır. Özellikle modern devletlerin merkeziyetçi sosyal yardım anlayışına alternatif oluşturabilecek, tarihî tecrübelerden hareketle yeniden şekillendirilecek yerel dayanışma ağları için bu vakıfların detaylı biçimde yeniden ele alınması önerilmektedir.

Kaynakça

- Akdağ, M. (1995). *Türk halkının dirliği: Celâli isyanları üstüne bir deneme*. Cem Yayınevi.
- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi* (Cilt 2). Cem Yayınevi.
- Akman, M. (2014). Osmanlı ceza, vakıf ve vergi hukuku. *Hukuk Tarihi* (Ünite 6). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ali Haydar. (H.1240). *Tertîbu's-sunûf fi ahkâmi'l-vukûf* (md. 896). Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Aslan, N. (1995). *Kayseri şer'iyeye sicillerindeki Hicrî 1084, 1087 tarihli 81 ve 84 numaralı defterler ve İslam hukuku açısından tahlili* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, N. (1998). Osmanlı toplumunda para vakıflarının kurumsallaşmasında rol oynayan faktörler. *Dini Araştırmalar*, 1(2), 111–124.
- Ayverdi, E. H., & Barkan, Ö. L. (vd.). *Tahrir defteri*.
- Barkan, Ö. L. (1941). İslâm-Türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller: İmparatorluk devrinde toprak, mülk ve vakıfların hususiyeti. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 7(4), 906–942.
- Barkan, Ö. L. (1979). *Osmanlı maliyesi ile ilgili bazı belgeler: avâriz defterleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Berki, A. H. (1946). *Vakıflar*. Aydınlik Basımevi.
- Bilmen, Ö. N. (t.y.). *Hukûk-ı İslâmiyye ve ıstulâhât-ı fıkhiyye kâmûsu* (Cilt 4). Bilmen Yayınları.
- Bursa Şer'iyeye Sicilleri, B-97.
- Bursa Şer'iyeye Sicilleri: B-195, B-245, B-170, B-211, B-208.
- Cin H. & Akgündüz A. (1990). *Türk Hukuk Tarihi* (Cilt 2). Timaş Yayınları.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çiftçi, C. (2006). Osmanlı'da mahalle avarız vakıfları: Bursa örneği (1749–1784). *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8(29), 51–69.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2011). *Kur'ân-ı Kerim meali* (12. baskı). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri. (H. 1218 / M. 1803). *Âmid Mahkemesi*, Cilt 8, s. 23a–25b. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri. *Âmid Mahkemesi*, Cilt 9, 3745 numaralı sicil (H. 1237–1239 / M. 1822–1824), s. 46–51.
- el-Beyân. (2005). İhyâ'ü sünneti'l-vakfi: nahve mü'esseseh vekfiyyeh temviliyyeh tenmaviyyeh. *Mecelletü'l-Beyân*, 238, 20–22.
- Eldem, E. (1994). Osmanlı maliyesinde kriz ve değişim. *Toplum ve Bilim*, 63, 165–166.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî şartları hakkında bir tetkik*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Mecma'ü'l-Fikhî. (t.y.). *Mecelletü Mecma'i'l-Fikhî'l-İslâmî*, 7, 153.

- Erdoğan, M. (2013). *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü* (2. baskı.). Ensar Yayınları.
- eş-Şeybânî, Ebû Bekr A. b. Ö. (1999). *Ahıkâmü'l-evkâf* (thk. M. A. Şâhin). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Gürsoy, Ç. (2018). Osmanlı esnaf ve avarız sandıklarının günlük hayata katkısı. *Journal of History Studies*, 10(8), 131–150.
- Hâtemî, H. (1979). *Medeni hukuk tüzelkişilikleri I: giriş, tarihi gelişim, vakıflar*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Hatiboğlu, İ. (2020). Muhayriğ en-Nadrî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 31, s. 22), TDV Yayınları.
- İbn Sa'd, M. b. Menî'. (ts.). *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (1. cilt, s. 501). Dâr Sâdr.
- İbn Şebbe, 'U. b. Şebbe en-Nemîrî. (1979). *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* (M. Şeltût, Ed., 1. cilt, ss. 110–111). Dârü'l-Fikr.
- İpşirli, M. (1991). Avâriz vakfı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 109–111). TDV Yayınları.
- Kars, R. (2021). XVII. Yüzyıla ait İstanbul mahkeme kayıtları ışığında 'avarız vakıfları'. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(69), 160-187. <https://doi.org/10.35239/tariharaştırmaları.780977>
- Kavut, A. (2025). *19. Yüzyıl Osmanlı Para Vakıfları & Katılım Bankacılığı*. KDY Yayıncılık.
- Kıvrım, İ. (2019). Mahalle avâriz vakıfları (17. yüzyıl Ayntab örneği). *Gaziantep Üniversitesi Ayntab Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 34–49.
- Kunter, H. B. (1948). Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüd. *Vakıflar Dergisi*, 1, 122–125.
- Küçük, L. (2025). Bir avarız akçesi vakfının muhasebesi: Kastamonu Kırkçeşme Mahallesi örneği. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (24), 147–183. <https://doi.org/10.21021/osmed.1472954>
- Mardin, E. Ü. (1926). *Ahıkâm-ı evkâf*. Dârü'l-Fünûn Matbaası.
- Osmanlı Arşivleri. (1995). *6 numaralı Mühimme Defteri (972/1564–1565): Özet-transkripsiyon ve indeks* (Yay. No: 28, Cilt 2). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Ömer Hilmi Efendi. (1307). *İthâfu'l-ahlâf fi ahıkâmi'l-evkâf*. Matbaa-i Amire.
- Öztürk, R. H. (2018). Osmanlı iktisat zihniyetinde kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi ve vakıflar. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(4), 37-48. <https://doi.org/10.11616/asbed.v18i41997.505835>
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (Cilt 1, s. 113). Millî Eğitim Basımevi.
- Polat, Mustafa. (2017). XIX. Yüzyılda İnegöl Kazasında Para Vakıfları. *Turkish Studies - History*, (12/12), 189-208. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11914>
- Sahillioğlu, H. (1991). Avâriz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 109–110). TDV Yayınları.
- Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü. (t.y.). *Silistre Evkaf Defteri* (Defter No: 561). Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi.

Yücel, Abubekir Sıddık. (2018). Osmanlı Devleti'nde Küçük Ölçekli Vakıflar: Sivas Örneği. *Turkish Studies - History*, 13/24, 351-383. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14354>